
Tweetalige taalverwerving

Annick De Houwer

*Afdeling Communicatiewetenschappen, Universitaire Instelling Antwerpen,
België*

Dit artikel geeft een overzicht van de belangrijkste bevindingen inzake vroege tweetalige kindertaalontwikkeling. Dit proces, waarbij kinderen vanaf de geboorte twee talen te horen krijgen, lijkt sterk op het taalverwervingsproces van eentalig opgroeiende kinderen, met dien verstande dat tweetalige kinderen twee systemen leren hanteren in plaats van één. Ook specifiek aan het tweetalige taalverwervingsproces is het feit dat er telkens een keuze dient gemaakt te worden tussen de twee talen, zowel op het niveau van de conversatie als op dat van de uiting. De empirische bewijzen tonen aan dat jonge kinderen al van voor de leeftijd van twee jaar in staat zijn om met hun tweetaligheid om te gaan zoals ook volwassen tweetaligen dat doen. De meest belangrijke lessen die uit het onderzoek naar normale tweetalige taalontwikkeling getrokken kunnen worden voor de klinische praktijk zijn dat kinderen in hun twee talen moeten geëvalueerd worden en dat daarbij ruim rekening moet gehouden worden met de taalaanbodssituatie.

Inleiding

In het laatste decennium is er binnen het taalontwikkelingsonderzoek een grote toename geweest van studies die zich bezig houden met de primaire verwerving van twee talen vanaf ongeveer de geboorte. Zowel vanuit descriptief als theoretisch oogpunt zijn zulke studies zeer belangwekkend (zie o.a. Slobin, 1973). In de Nederlandstalige vakliteratuur werd tot op heden echter weinig aandacht gegeven aan deze nieuwe internationale ontwikkelingen. Doel van dit artikel is dan ook om een overzicht te bieden van de belangrijkste onderzoeksresultaten tot op heden, en om op basis van deze resultaten enkele aandachtspunten te formuleren die van belang kunnen zijn voor de logopedische praktijk. Clinici krijgen heden ten dage meer en meer te maken met kinderen die tweetalig opgroeien, en net zoals het geval is voor eentalig opgroeiende kinderen is een gedegen kennis van

---

Correspondentieadres: Universitaire Instelling Antwerpen, Departement Politieke en Sociale Wetenschappen, Afdeling Communicatiewetenschappen, Universiteitsplein 1, B-2610 Antwerpen, België.

het normale ontwikkelingsverloop onontbeerlijk bij de diagnose van eventuele taalleerproblemen.

Het overzicht dat volgt is gebaseerd op methodologisch degelijke studies waarin empirische gegevens worden geanalyseerd m.b.t. kinderen onder de zes jaar die vanaf ongeveer de geboorte en tot op het ogenblik van de gegevensverzameling continu, frequent en geregeld twee gesproken talen hebben gehoord (dit hoeft echter niet te impliceren dat de twee talen even sterk aanwezig waren in het taalaanbod). Vroege drie- of viertaligheid komt niet aan bod: afgezien van enkele anecdotische en/of methodologisch sterk aanvechtbare studies zijn er mij geen publicaties bekend over kinderen die vanaf de geboorte met drie of meer talen te maken kregen (uitspraken over de primaire taalontwikkeling van drie- of viertalige kinderen zijn dus voorlopig niet wetenschappelijk onderbouwd). Ook kan er weinig of niets gezegd worden over de taalverwerving van kinderen die wel tweetalig opgroeien vanaf de geboorte, maar die één van hun twee talen veel minder frequent, continu en geregeld horen dan de andere, of waarbij het taalaanbod zeer wisselend geweest is over de jaren heen. Studies over zulke kinderen zijn er nauwelijks. Tenslotte: alhoewel in principe kinderen die tegelijkertijd een regionaal dialect en een ermee gerelateerde standaardtaal verwerven die formeel erg van dat dialect verschilt ook als tweetalig opgroeiend kunnen worden beschouwd, blijven zulke gevallen ook onbesproken, om de eenvoudige reden dat studies hieromtrent voor zover mij bekend ontbreken. Het 'marktaanbod' bepaalt dus in sterke mate het hier volgende overzicht.

Ik begin met een identificatie en korte beschrijving van de belangrijkste (en methodologisch acceptabele) studies over vroege tweetaligheid die gepubliceerd werden in de laatste vijftien jaar. Daarna formuleer ik een aantal algemene resultaten die uit deze studies naar voren gekomen zijn. Tenslotte geef ik een aantal punten aan die ik van belang acht voor de logopedische praktijk.

Overzicht van de belangrijkste recente studies over tweetalige taalverwerving

In het taalverwervingsonderzoek in het algemeen wordt gewerkt met zeer uiteenlopende methodes om gegevens te verzamelen (vergelijk b.v. Brown, 1973; Bybee & Slobin, 1982; Gillis & De Schutter, 1996; Wells, 1985). Gegevens gebaseerd op observaties van natuurlijk taalgebruik zijn echter nog steeds de meest wenselijke (dit verklaart o.a. het succes van het internationaal gecomputeriseerd gegevensnetwerk CHILDES – zie MacWhinney, 1991; MacWhinney & Snow, 1990). Om een algemeen beeld te krijgen van het ontwikkelingsverloop in een bepaalde taal zijn longitudinale gevalsstudies nog steeds het meest bruikbaar, zeker voor talen waar weinig over bekend is. Gezien de zeer geringe kennis omtrent tweetalige taalverwerving tot ongeveer een tiental jaar geleden kan het dan ook geen verwondering wekken dat een groot deel van de studies over dit onderwerp longitudinale gevalsstudies zijn. Een uitzondering bijvoorbeeld vormt

het werk van García (1983), die een groep van 12 kinderen bestudeerde d.m.v. een combinatie van tests en observatiemomenten van natuurlijk taalgebruik binnen een relatief korte tijdsspanne. Ook het meer recente werk van Barbara Pearson en collega's in Miami maakt geen gebruik van longitudinale gevalsstudies. In plaats daarvan wordt gewerkt met informatie verstrekt door ouders volgens de MacArthur Communicative Development Inventory (Fenson et al., 1991), een instrument dat o.a. ontwikkeld werd om gegevens te verkrijgen over vroege lexicale verwerving.

Tabel 1 geeft een alfabetisch gerangschikt overzicht van de belangrijkste gepubliceerde studies over vroege tweetalige taalverwerving in de laatste 15 jaar. Alle studies betreffen kinderen die vanaf de geboorte twee talen te horen kregen. Met uitzondering van de studies door Pearson et al. zijn alle vermelde studies gebaseerd op opnames van spontaan taalgebruik (met daarbovenop eventueel het gebruik van tests).

De kolom 'talen' in Tabel 1 verwijst naar de twee talen die het onderwerp uitmaken van een bepaalde studie. Onder 'kind(eren) en leeftijd' wordt aangegeven hoeveel en/of welke de onderzoekssubjecten waren en voor welke leeftijden (jaar; maand) er gegevens verzameld werden (bij leeftijds aanduidingen na een naam van een kind met een streepje ertussen wordt er verwezen naar de leeftijdsperiode waarin er gegevens verzameld werden).

Veel studies analyseren gegevens van dezelfde kinderen maar buigen zich over verschillende vraagstukken en analyseren niet steeds materiaal uit dezelfde leeftijdsperiode, zelfs al gaat het om hetzelfde kind. Het meest relevant hier is het grote aantal studies dat werd gepubliceerd door Meisel en zijn studenten in het kader van het Hamburgse project DUFDE (Deutsch und Französisch - Doppelter Erstspracherwerb) [Duits en Frans - Dubbele Eerstetaalverwerving]; voor een overzicht, zie Köppe, 1994b; Schlyter, 1990a). Als in Tabel 1 een naam voorkomt die al eerder vermeld stond dan gaat het ook telkens om hetzelfde kind (ik ben ervan uit gegaan dat auteurs verschillende namen hanteren om te verwijzen naar verschillende individuen).

Zoals blijkt uit Tabel 1 is de 'databank' wat betreft methodologisch degelijk uitgevoerde studies van tweetalige taalontwikkeling momenteel vrij ruim. Er werden betrouwbare gegevens en analyses gepubliceerd over 97 kinderen tussen de leeftijden van 5 maanden en 6 jaar, die samen goed zijn voor het leren van 10 talen in 11 verschillende combinaties. Acht van die tien talen behoren tot de groep van de Indo-europese talen (Engels, Noors, Zweeds, Nederlands, Duits, Frans, Spaans, en Italiaans). Ook niet-Indo-europese talen zijn vertegenwoordigd, met Baskisch en Arabisch. Zoals ook in het taalverwervingsonderzoek m.b.t. eentalige kinderen is het Engels echter sterker vertegenwoordigd dan alle andere talen: van de 11 talencombinaties zijn er 6 waarvan één van de twee talen het Engels is. Vijf van de combinaties bevatten het Frans. Alhoewel er dikwijls gezegd wordt dat de onderzochte tweetalige kinderen voornamelijk kinderen van psycholinguïsten zijn is dat zeker niet het geval: slechts 7 (of 6,8 %) van de 97 kinderen in Tabel 1 (Zevio, Fernando, Manuela, Katrina, Thomas, Frank en

Tabel 1. Recente empirische studies van tweetalige taalverwerving.

Studie(s)	Talen	Kind(eren) en leeftijd(en)	Amine 4;6 2;7-3;4	Miriam 4;9	Sara 5;0
Bentahila & Davies 1994	Frans/Arabisch	Oussama 4;5			
De Houwer 1983, 1990, 1997b	Nederlands/Engels	Kate			
De Houwer 1995b	(1)	(1)			
Deuchar & Clark 1987	Spaans/Engels	Manuela 1;7			
Deuchar 1992, Deuchar & Clark 1992	Spaans/Engels	Manuela 1;7-3;2			
Ezeizabarena & Larrañaga 1996	Spaans/Baskisch	Mikel 1;7-4;0			
García 1983	Spaans/Engels	N=12 * tussen 3;0-4;2			
García & Carrasco 1981	Spaans/Engels	N=4 * rond 3;6			
Genesee et al. 1995	Frans/Engels	Oli 1;10	Ban 1;11	Gen 1;11 Tan 2;1	Wil 2;2
Genesee et al. 1996	Frans/Engels	N=4 (2)	ca. 2;2		
Goodz 1989 (3)	Frans/Engels	Patrick 1;2-3;3	Eric 1;9-4;9	Gregory 1;10-3;11	Lexi 2;4-4;9
Goodz 1994	Frans/Engels	N=13 * tussen 0;5-3;6 **			
Hulk & van der Linden 1996	Frans/Nederlands	Anouk 2;3-3;4			
Ingram 1981	Italiaans/Engels	meisje 2;0			
Jisa 1995	Frans/Engels	Odessa 2;7-2;9			
Kaiser 1994	Frans/Duits	Pascal 1;9-2;11	Ivar 1;10-3;0		
Klinge 1990	Frans/Duits	Caroline 1;11-4;6	Ivar 2;2-3;5	Christoph 2;3-3;8	
Koehn 1994	Frans/Duits	Ivar 1;5-5;0			
Köppe 1994a	Frans/Duits	Pascal 1;10-2;5	Ivar 2;2-2;6		
Krasinski 1995	Spaans/Engels	Zevio 0;11-4;6			
Lanza 1992, 1995	Noors/Engels	Siri 2;0-2;7			
Meisel 1985	Frans/Duits	Caroline 1;0-3;6	Pierre 1;0-3;6		
Meisel 1986	Frans/Duits	Caroline 1;10-3;10	Pierre 2;7-3;8		
Meisel 1989	Frans/Duits	Caroline 1;10-3;10	Pierre 2;6-4;0		
Meisel 1990	Frans/Duits	Caroline 1;0-3;1	Pierre 1;0-4;0	Ivar 1;4-2;9	
Meisel 1994	Frans/Duits	Caroline 1;11-2;8	Ivar 2;0-2;8	Pierre 2;7-3;3	
Meisel & Müller 1992	Frans/Duits	Pascal 1;5-4;0	Ivar 1;5-4;3	Caroline 1;6-5;0	
Müller 1990a	Frans/Duits	Caroline 1;6-5;0			
Müller 1990b	Frans/Duits	Pascal 1;5-4;0	Ivar 1;5-4;3		

Müller 1994a	Frans/Duits	Ivar	1;5-3;0	Caroline 1;6-5;0	Caroline 1;6-5;0
Müller 1994b	Frans/Duits	Pascal	1;5-4;7	Ivar 1;5-5;10	
Müller 1995	Frans/Duits	Caroline	1;6-3;0		
Paradis & Genesee 1996	Frans/Engels	Olivier	1;11-2;10	Gene 1;11-3;1	William 2;2-3;3
Parodi 1990	Frans/Duits	Christoph	1;1-3;8		
Pearson et al. 1993, 1997	Spaans/Engels	N=25 *	tussen 0;8 en 2;6		
Pearson et al. 1995	Spaans/Engels	N=27 (4)	tussen 0;8 en 2;6		
Pujol Berché 1993	Frans/Duits	Annika	1;4-2;6		
Quay 1995	Spaans/Engels	Manuela	0;11-1;10		
Saunders 1988	Duits/Engels	Frank	1;4-6;0 ***	Thomas 2;2-6;0 ***	Katrina 2;4-6;0
Schlyter 1990b	Frans/Duits	Ivar	1;10-3;5	Christoph 1;11-3;5	François 2;4-3;4
Schlyter 1995	Frans/Zweeds	Jean	1;10-3;9	Mimi 2;0-4;2	Anne 2;3-4;4
Schnitzer & Krasinski 1994	Spaans/Engels	Fernando	1;1-3;9		
Schnitzer & Krasinski 1996	Spaans/Engels	Zevio	1;6-4;6		
Stenzel 1994	Frans/Duits	Pascal	1;8-4;10	Annika 2;0-3;11	
Stenzel 1996	Frans/Duits	Pascal	2;4-4;7		

* in de betreffende publicaties wordt geen verdere identificatie gegeven. Er wordt alleen gemeld om hoeveel kinderen het ging.

** het gaat hier om een cross-sectionele studie waarbij niet alle kinderen werden bestudeerd vanaf de leeftijd van 5 maanden.

*** er zijn ook gegevens beschikbaar voor latere leeftijden.

- (1) De Houwer (1995b) legt eerder gepubliceerde gegevens naast elkaar van een tiental kinderen die samen te maken hebben met 5 combinaties van 6 verschillende talen en analyseert dit materiaal volgens eenzelfde methode.
- (2) dit zijn de 4 meisjes Joelle, Leila, Jessica en Jennifer.
- (3) het is niet duidelijk of deze kinderen deel uitmaakten van de groep van 13 kinderen die in Goodz (1994) werd bestudeerd.
- (4) deze 27 kinderen omvatten de 25 van Pearson et al. (1993, 1997) en daarbij 2 andere kinderen.

Odessa) zijn kinderen van taalkundigen of psychologen (nl. Schnitzer & Krasinski, Deuchar, Saunders en Jisa). Net zoals het geval is voor de meeste studies van kindertaalverwerving in het algemeen, komen de onderzochte kinderen meestal uit een middenklasse-omgeving die in het algemeen niet als uitzonderlijk kan beschouwd worden in de Westerse wereld (de meeste bestudeerde kinderen wonen in West-Europa en Noord-Amerika; de vier Frans-Arabisch sprekende kinderen in Marokko).

Tabel 2 duidt aan welke aspecten van taalgebruik onderzocht werden in de studies geciteerd in Tabel 1. Omdat sommige studies meer dan één aspect belichten komen ze soms meer dan eens voor. Tabel 2 begint met onderwerpen die specifiek te maken hebben met de tweetalige situatie en die niet kunnen bestudeerd worden bij eentalig opgroeiende kinderen. In de studies onder 'rol van het taalaanbod' gaat de aandacht vooral naar vragen zoals: wie spreekt welke taal met het kind, wanneer, en hoe, en hoe beïnvloeden deze aspecten mogelijkwijs het taalgebruik van het kind? De rubriek 'taalkeuze van het kind' verwijst naar sociolinguïstische analyses die nagaan wanneer en eventueel waarom kinderen een bepaalde taal gebruiken. De keuze is hier drievoudig: op het niveau van de uiting kan een tweetalig kind taal A, taal Alpha of een taalgemengde uiting gebruiken. De termen 'taal A' en 'taal Alpha' (terminologie ontleend aan Wölck, 1984) verwijzen naar de twee talen waarmee een kind vanaf de geboorte te maken heeft (het heeft immers geen zin om van een eerste of tweede taal te spreken). Taalgemengde uitingen zijn uitingen die morfemen en/of lexemen van twee talen bevatten. Die taalgemengde uitingen en hun structuur vormen een volgend deelgebied dat door verschillende auteurs werd bestudeerd.

Bij de rubriek 'lexicale ontwikkeling' is er in principe een overschakeling naar onderwerpen die niet specifiek 'tweetalig' zijn, maar tot op heden werd de lexicale ontwikkeling van jonge tweetalige kinderen bijna exclusief bestudeerd vanuit het 'tweetalige' standpunt, d.w.z. dat er zowel kwantitatief als kwalitatief gepeild wordt naar de spreiding van het lexicon over de twee talen. Uit zulke analyses kunnen dan ook wel inzichten over de lexicale ontwikkeling *per se* naar voren komen, maar dat is dan eerder een uitvloeisel van de analyses gericht op de relatie tussen de twee talen.

Ook in de volgende rubrieken (fonologie/fonetiek, semantiek en morfosyntaxis) wordt er door de meeste onderzoekers aandacht gegeven aan het feit dat de bestudeerde kinderen te maken hebben met twee talen, en wordt er bijvoorbeeld nagegaan in hoeverre gevonden patronen verklaard kunnen worden binnenin één taal dan wel of er sprake is van invloed van twee talen tegelijkertijd of van één taal op de andere. Veel van de studies vermeld onder de rubriek 'morfosyntaxis' analyseren het materiaal echter niet alleen vanuit een 'tweetalig' standpunt maar ook vanuit een meer algemeen ontwikkelingsperspectief.

De studies in Tabel 2 beperken zich duidelijk niet tot één of twee aspecten van taalgebruik, maar bewegen zich bijna op elk mogelijk domein, alhoewel sommige domeinen uitvoeriger bestudeerd werden dan andere. Zo is er bijvoorbeeld nog steeds veel meer gebeurd op het vlak van de morfosyntaxis dan op het

Tabel 2. Onderzoeksgebieden in recente empirische studies van tweetalige taalverwerking.

Onderzoeksgebied	Studie(s)
ROL VAN HET TAALAAANBOD	
• taalinteractiestrategieën	García 1983; García & Carrasco 1981; Lanza 1992, 1995
• kwantiteit/variëteit	Pearson et al. 1997
• taalkeuze van ouders	García 1983; Goodz 1994
• frequentie van werkwoordsvormen	De Houwer 1997b
TAALKEUZE (VAN KINDEREN)	
• wanneer welke taal	De Houwer 1983, 1990; García 1983; Genesee et al. 1995, 1996; Goodz 1989; Pujol Berché 1993; Quay 1995; Saunders 1988
• context en taalgemengde uitingen	De Houwer 1990; Lanza 1992, 1995; Saunders 1988
TAALGEMENGDE UITINGEN	
• formele aspecten	Bentahila & Davies 1994; De Houwer 1990, 1995b; Lanza 1992; Saunders 1988
• kwantiteit	De Houwer 1990, 1995b; Genesee et al. 1995; Goodz 1994
LEXICALE ONTWIKKELING	
• lexicon per taal	García 1983; Goodz 1994; Pearson et al. 1993, Pearson et al. 1997; Quay 1995
• het gebruik van equivalenten*	Pearson et al. 1995; Quay 1995
FONOLOGIE/FONETIEK	
• voice-onset-time	Deuchar & Clark 1987, 1992
• fonetisch repertoire	Ingram 1981
• fonologische processen	Ingram 1981
• verwerving van consonanten	Schnitzer & Krasinski 1994, 1996
SEMANTIEK	
• voorzetsels	Klinge 1990
MORFOSYNTAXIS	
• morfologie binnen de naamwoordelijke constituent	De Houwer 1990; Ezeizabarrena & Larrañaga 1996; García 1983; Koehn 1994; Meisel 1986; Müller 1995; Parodi 1990; Stenzel 1994, 1996
• grammaticaal geslacht	De Houwer 1990; Müller 1990a, 1994a, 1995
• voornaamwoorden/clitica	De Houwer 1990; Kaiser 1994
• lidwoorden	De Houwer 1990; García 1983; Müller 1994a
• meervoudsvorming	De Houwer 1990; García 1983; Müller 1994a
• morfologie van het werkwoord	De Houwer 1990; Deuchar 1992; Ezeizabarrena & Larrañaga 1996; Jisa 1995; Meisel 1996; Meisel & Müller 1992; Müller 1990b
• aspect en/of tempus	De Houwer 1990, 1997; Jisa 1995; Krasinski 1995; Schlyter 1990b, 1995; Meisel 1985, 1994
• congruentie	De Houwer 1990; Deuchar 1992; Meisel 1989, 1990, 1994; Meisel & Müller 1992; Müller 1990b; Paradis & Genesee 1996
• negatie	Paradis & Genesee 1996
• woordvolgorde	De Houwer 1990; Hulk & van der Linden 1996; Köppe 1994a; Meisel 1986, 1989; Meisel & Müller 1992; Müller 1990b; Parodi 1990
• complexe zinnen	De Houwer 1990; Müller 1994b

* Equivalenten zijn cross-linguïstische synoniemen, bvb. 'stoel' en het Engelse 'chair'.

vlak van de fonologie, een bewering die ook opgaat voor de studie van kindertaalontwikkeling in het algemeen. Semantische ontwikkeling werd nauwelijks bestudeerd, en pragmatische ontwikkeling los van taalkeuze is tot op heden nog niet aan bod gekomen.

Het proces van primaire tweetalige kindertaalontwikkeling

Zoals gesteld in de vorige sectie hebben tweetalige kinderen in hun taalproductie de keuze tussen drie mogelijkheden: ze kunnen uitingen in taal Alpha, taal A, of taalgemengde uitingen produceren. De bevindingen voorgesteld in dit deel zijn gebaseerd op analyses van eentalige uitingen (dus in taal Alpha of taal A). Taalgemengde uitingen komen aan bod in de volgende sectie.

De eerste algemene vaststelling is dat vanaf de geboorte tweetalige kinderen niet verschillen van eentalige kinderen wat betreft het verloop van het taalontwikkelingsproces, met dien verstande dat tweetalige kinderen in staat zijn zich in twee talen verstaanbaar te maken terwijl eentalige kinderen dat slechts in één taal kunnen. Het taalontwikkelingsproces blijkt dus uitermate robuust te zijn: de grote wetmatigheden die tot nu toe ontdekt werden voor de ontwikkeling van verscheidene talen gesproken door eentalige kinderen gelden ook als eenzelfde kind met meer dan één taal te maken krijgt. In algemene lijnen beginnen zowel twee- als eentalige kinderen met het produceren van 'eenwoordzinnen' of 'holofrases', gaan dan verder met 'tweewoordzinnen', en belanden dan via meerwoordzinnen bij complexe zinnen. Op lexicaal niveau beginnen zowel eentalige als tweetalige kinderen met een kleine woordenschat, die gestaag groeit. Vanaf het ogenblik dat een eentalig of tweetalig kind in het totaal ongeveer 50 herkenbare woordjes gebruikt komt er een ware explosie op alle niveaus van taalgebruik. Net zoals bij eentalige kinderen verwijzen de eerste woordjes van tweetalige kinderen voornamelijk naar concrete objecten, een klein aantal acties, en enkele perceptuele kwaliteiten van objecten. Bij de eerste woordjes zitten er ook stevast een aantal die een voornamelijk pragmatische functie hebben eerder dan een referentiële. De fonologische ontwikkeling bij zowel een- als tweetalige kinderen verloopt ook via gelijkaardige processen, waarbij het fonologische systeem wordt opgebouwd vertrekkende van een klein aantal fonemen, en waar substitutieprocessen aanvankelijk een grote rol spelen. Op morfologisch vlak hanteren zowel een- als tweetalige kinderen al heel vroeg een aantal morfemen, en is er een grote relatieve overeenstemming tussen het aantal morfemen dat jonge kinderen gebruiken en het aantal dat frequent gehanteerd wordt in de taal of talen die ze aan het leren zijn. Zowel tweetalige als eentalige kinderen praten al vanaf de 'eenwoordfase' heel duidelijk een welbepaalde taal (voor een samenvattende kritiek op vroegere theorieën die stelden dat dit voor tweetalige kinderen niet het geval zou zijn, zie De Houwer, 1995a).

Ook al praten zowel een- als tweetalige kinderen van jongsafaan heel duidelijk in één of andere taal, toch verschillen ze nog erg van hoe de volwassenen in

hun omgeving praten. Een- en tweetalige kinderen maken fouten, gebruiken neologismen, hanteren sommige woorden met een andere betekenis dan volwassenen enz.: overextensie, onderextensie, overgeneralisatie, omkeringen, reduplicatie – het zijn allemaal processen die je vindt bij zowel eentalige als tweetalige kinderen.

Verdere grote overeenkomsten tussen een- en tweetalig opgroeiende kinderen betreffen de timing van een aantal belangrijke mijlpalen in de taalontwikkeling. Onafgezien van de enorm grote variatie die er bestaat tussen eentalige kinderen (en die er ook te zien is bij tweetalige kinderen), zijn er geen systematische verschillen te vinden tussen normaal opgroeiende een- en tweetalige kinderen wat betreft de leeftijden waarop een aantal basisvaardigheden worden verworven. Van een tweetalige tweejarige kan men algemeen genomen verwachten dat die net zoals haar eentalig buurmeisje deel kan nemen aan een kort gesprekje met een onbekende en daarbij grotendeels verstaanbaar is en af en toe zinnetjes met twee woorden gebruikt. Van een driejarige tweetalige kan men net als van een driejarige eentalige al veel meer verwachten: drie- en vierwoordzinnen, een gevarieerde woordenschat, en een hoge mate van verstaanbaarheid voor onbekenden. De dikwijls door zowel leken als logopedisten geopperde bewering dat tweetalige kinderen als groep een tragere taalontwikkeling doormaken dan eentalige kinderen gaat dus niet op: het is even goed mogelijk dat een eentalig kind trager is dan een vergelijkbaar tweetalig kind als omgekeerd.

Tenslotte zijn er ook nog veel meer gedetailleerde overeenkomsten te melden tussen eentalige en tweetalige kinderen wat betreft één specifieke taal. Ik bedoel hiermee dat telkens als er vergelijkingen worden gemaakt tussen bijvoorbeeld het Engels van een tweetalig kind en het Engels van een eentalig kind van ongeveer dezelfde leeftijd de overeenkomsten zeer groot zijn. Afgaande op een corpus Engelstalige uitingen van een kind van bijvoorbeeld drie jaar kan je dus onmogelijk zeggen of het corpus afkomstig is van een eentalig of een tweetalig opgroeiend kind. Eentalige en tweetalige kinderen die dezelfde taal leren vanaf de geboorte hanteren die taal dus op een zeer gelijkaardige manier: zij produceren hetzelfde soort uitingen (sommige studies rapporteren zelfs identieke uitingen), met dezelfde soort fouten en eigenaardigheden. Specifieke vergelijkingen tussen eentalige en tweetalige kinderen werden tot dusver ondernomen voor het Baskisch, Duits, Engels, Frans, Nederlands en Spaans. Uiteraard moet men wel bedenken dat er bij vergelijkingen tussen twee- en eentalige kinderen die een gemeenschappelijke taal verwerven net zoals voor eentalige kinderen onderling een grote individuele variatie mogelijk is. Die individuele variatie maakt het soms erg moeilijk om in bepaalde gevallen te beslissen of een punt van verschil al dan niet toe te schrijven is aan het feit dat een tweetalig kind ook nog een andere taal aan het leren is. De toekomst zal moeten uitwijzen in hoeverre de minieme verschillen die hier en daar toch bij zeer gedetailleerde vergelijkingen werden gevonden toe te schrijven zijn aan normale individuele variatie of aan andere factoren. Het probleem is dikwijls dat er slechts weinig vergelijkingsgegevens beschikbaar zijn voor eentalige taalontwikkeling (dat probleem bestaat

zelfs voor het Engels, de tot heden meest onderzochte taal in het taalontwikkelingsonderzoek). Een ander probleem is dat studies van spontaan kindertaalgebruik in het algemeen weinig kwantitatieve gegevens bevatten, zodat dikwijls niet kan nagegaan worden in welke mate er eventuele verschillen zijn in de verschijningsfrequenties van de overeenkomsten tussen tweetalige en eentalige kinderen wat betreft soorten taalvormen.

Het feit dat jonge tweetalige kinderen hun twee talen in essentie onafhankelijk van elkaar ontwikkelen houdt ook de mogelijkheid in dat de ene taal verder ontwikkeld is dan de andere. Zo is het theoretisch mogelijk dat een kind in de ene taal complexe zinnen produceert terwijl het in de andere taal slechts tot tweewoorduitingen komt. Bij gebrek aan voldoende onderzoeksgegevens terzake is het echter voorlopig niet uit te maken hoe de realiteit eruitziet: de meeste tot nog toe onderzochte kinderen stonden op dezelfde leeftijd op een gelijkaardig ontwikkelingsniveau in de twee talen (tenminste, als men ervan uitgaat dat ontwikkelingsniveaus in verschillende talen überhaupt met elkaar kunnen vergeleken worden).

Tot nu toe heb ik vooral de aandacht gevestigd op de grote overeenkomsten tussen de taalontwikkeling van een- en tweetalige kinderen. Die overeenkomsten zetten de robuustheid van het primaire taalverwervingsproces extra in de verf, en geven aan hoe gelijklopend dat proces wel is, ongeacht welke taal/talen of hoeveel talen een jong kind leert. Er zijn echter ook een aantal aspecten van het taalgebruik van jonge tweetalige kinderen die duidelijk verschillen of kunnen verschillen van dat van eentalige kinderen, of die in elk geval specifiek zijn voor tweetalige kinderen. Die aspecten belicht ik in het volgende deel.

Specifiek tweetalige aspecten van het taalgebruik van jonge tweetalige kinderen

De specifiek tweetalige aspecten van het taalgebruik van jonge tweetalige kinderen betreffen vooral taalkeuze (gebruikt het kind taal Alpha, taal A, of een taalgemengde uiting?) en de structuur van taalgemengde uitingen. Wat betreft taalkeuze kunnen we stellen dat er gaandeweg steeds meer bewijs is voor de stelling dat jonge vanaf de geboorte tweetalig opgroeiende kinderen al voor de leeftijd van twee jaar hun taalkeuze kunnen aanpassen aan het taalgebruik van hun gesprekspartner. Zo is er meer kans dat een volwassen uiting in taal A beantwoord zal worden door een kind-uiting in taal A dan in taal Alpha (of door een taalgemengde uiting). Als een gesprekspartner (bijna) altijd taal A praat met een bepaald kind (en zich dus aan de regel 'één persoon, één taal' houdt) dan resulteert dit dikwijls in een sterke overeenkomst tussen de taalkeuze van de volwassene en de taalkeuze van het kind. De taalkeuze van een jong tweetalig kind volgt dus in de eerste plaats de taalkeuze van de gesprekspartner. Dit verklaart meteen waarom tweetalige kinderen zich in interactie met eentaligen houden aan de ene taal die die eentaligen praten.

In interactie met tweetaligen zijn er meer mogelijkheden. Tweetalige volwassenen kunnen zich steeds aan één taal houden in de omgeving van het kind zodat het kind zelfs niet weet dat ze/hij te maken heeft met een tweetalige. De taalkeuze van het kind zal zich hier beperken tot de taal gebruikt door de tweetalige. In de praktijk zullen de meeste tweetaligen echter ook als zodanig gekend zijn door het kind, bijvoorbeeld omdat het kind hen een andere taal hoort praten met andere volwassenen. Het cruciale aspect dat in interacties met bekende tweetaligen de taalkeuze van het kind bepaalt is de normen die gekende tweetaligen stellen aan de taalkeuze van het kind. Die 'normen' kunnen eerder eentalig zijn ('praat met mij in de ene taal die ik met jou praat') dan wel tweetalig ('het doet er niet toe in welke taal je mij aanspreekt') (Lanza, 1992). Die normen voor interactie liggen hoogstwaarschijnlijk aan de basis van het feit dat sommige kinderen die wel twee talen horen vanaf de geboorte zelfs in de situatie 'één persoon, één taal' zelf slechts één taal spreken (maar er wel twee verstaan – dit was bijvoorbeeld het geval voor Odessa tot de leeftijd van 2;7; zie Jisa, 1995). Tweetalig opgroeiende kinderen zijn heel gevoelig aan de sociolinguïstische normen die er bestaan in hun omgeving wat betreft taalkeuze. Ook het voorkomen van taalgemengde uitingen kan hierdoor verklaard worden (kinderen gebruiken eerder taalgemengde uitingen als hun omgeving zulks toelaat dan in het omgekeerde geval). Het gebruik van taalgemengde uitingen is dus in de meeste gevallen niet terug te voeren op een gebrek aan taalvaardigheid (voor een meer uitvoerige bespreking, zie De Houwer, 1997a).

De structuur van taalgemengde uitingen volgt in het algemeen de structuur van de niet-taalgemengde uitingen die jonge tweetalige kinderen produceren. Dit wil zeggen dat de globale lengte en complexiteit van taalgemengde uitingen gelijk is op die van niet-taalgemengde uitingen waartoe het kind op datzelfde ogenblik in staat is. Zodra er duidelijk gesteld kan worden dat elementen van taal A voorkomen in een uiting die hoofdzakelijk in taal Alpha werd geproduceerd blijken de inserties van taal A vooral aparte naamwoorden te betreffen. Ook tweetalige volwassenen gebruiken dit soort taalgemengde uitingen courant (zie b.v. Romaine, 1995).

Tenslotte moet er nog op gewezen worden dat jonge tweetalige kinderen net zoals volwassen tweetaligen heel vlot kunnen overschakelen van de ene taal op de andere, ook binnen taalgemengde uitingen.

Besluit

Op basis van het voorgaande kan gesteld worden dat het proces van actieve tweetalige kindertaalontwikkeling voor kinderen die twee talen horen vanaf de geboorte niet verschilt van dat van eentalig opgroeiende kinderen, met dien verstande dat tweetalige kinderen een soort 'dubbel' taalverwervingsproces doorlopen, waarbij de twee talen als aparte, gescheiden systemen verworven worden. Dit neemt niet weg, natuurlijk, dat er hier en daar geen invloed kan uitgaan van

de ene taal op de andere (zo zijn er b.v. toevallige transfers van semantische aspecten van een woord van de ene taal naar de andere taal), maar tot heden werd er geen evidentie gevonden voor het bestaan van enige systematische invloed van de ene taal op de andere. Tegelijkertijd met het leren van twee aparte taalsystemen leren jonge tweetalige kinderen al van voor de leeftijd van twee jaar welke gebruiksregels er in hun omgeving gangbaar zijn m.b.t. taalkeuze en zijn ze algemeen genomen in staat zich daaraan te houden. Het vóórkomen van taalgemengde uitingen als één van de mogelijke taalkeuzes moet ook gezien worden binnen de socialisatiepatronen waarmee een kind te maken heeft en is niet toe te schrijven aan een gebrek aan taalvaardigheid.

Het is duidelijk uit het voorgaande dat vroege tweetaligheid niet leidt tot taalstoornissen, zoals jammer genoeg in sommige kringen in binnen- en buitenland nog al te vaak gesteld wordt. Er is ook helemaal geen evidentie voor het feit dat een tweetalige omgeving op zich zou leiden tot een vertraagde taalontwikkeling. Dit neemt niet weg dat tweetalige kinderen net zoals eentalige kinderen ook problemen kunnen krijgen met het leren van taal. Zaak is een juiste evaluatie te kunnen doorvoeren van een tweetalig kind dat doorverwezen wordt naar een logopedische dienst. Twee uitersten moeten daarbij vermeden worden: (1) het feit dat een daadwerkelijk probleem bij een tweetalig opgroeiend kind niet wordt onderkend omdat een problematische situatie (bv. het nog niet praten op de leeftijd van 2 jaar) wordt afgeschoven op de tweetalige situatie ('tweetalige kinderen zijn toch traag'), en (2) het feit dat een totaal normale situatie geproblematiseerd wordt en dat een kind daardoor onnodig in de problemen komt (bv. de kleuterjuf hoort een kind een andere taal praten met haar moeder, ziet dit onterecht als een bedreiging voor de taalontwikkeling van het kind, en raadt het gebruik van de niet-schooltaal af, waarbij zij niet stilstaat bij de emotionele en sociale problemen die de opvolging van zulk advies met zich meebrengen).

Een eerste vereiste bij het evalueren van een tweetalig opgroeiend kind in een klinische setting is dat er zo goed mogelijk wordt nagegaan wat de historiek is van het taalaanbod waar het betreffende kind mee te maken heeft gekregen. Stel dat het duidelijk gaat om een kind dat vanaf de geboorte geregeld, continu en frequent twee talen te horen kreeg (omwille van het feit dat ik het in dit artikel alleen gehad heb over tweetalig taalaanbod vanaf de geboorte zeg ik hier verder niets over kinderen met een ander soort tweetalig taalaanbod). Om te kunnen nagaan of er eventueel sprake is van taalleerproblemen moeten het taalgebruik en taalbegrip van het kind onderzocht worden voor de twee talen (een stoornis wat betreft het leren van taal als communicatief systeem is immers niet gebonden aan één bepaalde taal – zie bv. ook Li Wei et al., 1997). Als er voor tenminste één van de twee talen van het vanaf de geboorte tweetalig opgroeiende kind duidelijk geen aanwijzing kan gevonden worden van een taalleerprobleem dan mag er voor eventuele problemen in de andere taal van uitgegaan worden dat die problemen te maken hebben met onvoldoende ondersteuning vanuit de omgeving eerder dan met een stoornis.

Hier stelt zich meteen de cruciale vraag van de normen waaraan het tweetalig opgroeiend kind moet voldoen om voor tenminste één van zijn of haar talen als 'normaal functionerend' of niet te worden bevonden. Zo bijvoorbeeld zijn eentalige normen niet altijd geschikt zijn om de taalvaardigheid van tweetalige kinderen te toetsen: veel tweetalig opgroeiende kinderen hebben dikwijls geen contact met eentaligen en krijgen alleen taalaanbod van tweetaligen die de beide talen op een andere manier hanteren dan eentaligen. Dit is het geval in ettelijke stabiele tweetalige gemeenschappen.

Ook in die gevallen waar een kind duidelijk te maken krijgt met twee eentalige normen is het dikwijls in de praktijk erg moeilijk om de totaliteit van het taalgebruik van het kind juist in te schatten. Een veel voorkomend probleem is het feit dat de logopedist die een tweetalig opgroeiend kind moet evalueren één van de talen niet kent, en dus ook niet persoonlijk kan evalueren. Het inschakelen van lekenhelpers (of één van de ouders) kan dit probleem ten dele ondervangen (in Groot-Brittannië bijvoorbeeld werden hier al goede resultaten mee geboekt; zie o.a. Madhani, 1995). Een verder probleem is dat er voor de meeste talen (nog) geen genormeerde vergelijkingsgegevens bestaan op basis waarvan tweetalige kinderen met andere tweetalige kinderen of met eentalige kinderen kunnen vergeleken worden. Mattes en Omark (1984) geven een aantal zeer bruikbare raadgevingen die dit gebrek aan normeringsgegevens ten dele kunnen opvangen.

Tenslotte: het is belangrijk dat er voor de elicitering van bruikbaar evaluatiemateriaal optimale en zo natuurlijk mogelijke omstandigheden gecreëerd worden opdat het jonge tweetalig opgroeiende kind in de twee talen zou kunnen geëvalueerd worden. De informatie verkregen op basis van de taalaanbodhistoriek is hierbij van groot belang: als een Nederlands-Grieks kind normaliter alleen Grieks hoort van de moeder, dan is het evalueren van het Grieks door een andere persoon dan de moeder ongeschikt omdat eventueel negatief uitvallende informatie (bijvoorbeeld, het kind praat nauwelijks of met heel veel niet-vloeiendheden; of: het kind antwoordt alleen in het Nederlands) niet meteen alleen geïnterpreteerd kan worden in functie van taalvaardigheid, maar ook in functie van een reactie op de tot dan toe onbestaande situatie waarin een andere persoon dan de moeder Grieks praat - een situatie waarin het kind niet weet hoe zich te gedragen, alhoewel de grammaticale en lexicale vaardigheid in het Grieks heel hoog kan zijn. Er moet dus in grote mate rekening gehouden worden met de grote gevoeligheid van jonge tweetalige kinderen voor de sociolinguïstische setting.

Colin Baker stelt in zijn overigens zeer bruikbaar boek (Baker, 1995) dat jonge vanaf de geboorte tweetalig opgroeiende kinderen bij het begin van hun spraakproductie en tot ongeveer twee jaar een soort mengelmoes praten waarbij ze geen onderscheid maken tussen de personen met wie ze praten. Eerder dan het 'normale' patroon van vroege tweetalige taalverwerving schetst Baker hier in feite een mogelijk beeld van 'abnormale' vroege tweetalige taalverwerving. In tegenstelling tot wat Baker aangeeft, volgen jonge tweetalige kinderen al vanaf een zeer jonge leeftijd de regelmatigheden van de twee talen waar ze mee te maken krijgen, en zijn ze al van voor de leeftijd van twee jaar in staat om hun

taalkeuze adequaat aan te passen aan hun gesprekspartner. Jonge tweetalige kinderen zijn dus heel sterk gericht op hun talige omgeving, zowel wat betreft de taalsystemen die ze aan het leren zijn als wat betreft de pragmatische regels die aan het gebruik van die systemen verbonden zijn. Zowel in onderzoek als in de klinische praktijk moet die omgeving dan ook een belangrijke plaats krijgen.

Summary

This article provides an overview of the most important results from present-day research into the acquisition of two languages from birth. The process of acquiring two languages from birth closely resembles the primary acquisition of just one language, although obviously bilingual children learn to use two linguistic systems at once. Another aspect that sets bilingual children apart is the fact that they continuously have to choose between their two languages both at the level of the conversation and at the level of the utterance. The available evidence shows that already before the age of two bilingual children are able to use these specifically bilingual aspects of language in much the same manner as adult bilinguals do. The major insights from normal dual language acquisition for clinical practice are that children need to be assessed in both their languages and that in the assessment process children's language input situations must be fully taken into account.

Literatuur

- Baker, C. (1995). *A parents' and teachers' guide to bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Bentahila, A., & Davies E. (1994). Two languages, three varieties: A look at some bilingual children's code-switching. In G. Extra & L. Verhoeven (Eds.), *The cross-linguistic study of bilingualism* (pp. 113-128). Amsterdam: North-Holland.
- Brown, R. (1973). *A first language. The early stages*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bybee, J., & Slobin, D. (1982). Rules and schemas in the development and use of the English past tense. *Language*, 58, 265-289.
- De Houwer, A. (1983). Some aspects of the simultaneous acquisition of Dutch and English by a three-year-old child. *Nottingham Linguistic Circular*, 12, 106-129.
- De Houwer, A. (1990). *The acquisition of two languages from birth: A case study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Houwer, A. (1995a). Bilingual language acquisition. In P. Fletcher & B. MacWhinney (Eds.), *Handbook of child language* (pp. 219-250). London: Blackwell.
- De Houwer, A. (1995b). Alternance codique intra-phrastique chez des jeunes enfants bilingues. *AILE (Acquisition et Interaction en Langue Etrangère)*, 6, 39-64.
- De Houwer, A. (1997a). Taalkeuze en taalvaardigheid van jonge tweetalige kinderen. In W. de Geest (Ed.), *Recente studies in contact linguïstiek* (pp. 81-88). Bonn: Dümmler.
- De Houwer, A. (1997b). The role of input in the acquisition of past verb forms in English and Dutch: evidence from a bilingual child. In E. Clark (Ed.), *Proceedings of the 28th Stanford Child Language Research Forum* (pp. 153-162). Stanford: CSLI.
- Deuchar, M. (1992). Can government and binding theory account for language acquisition? In C. Vide (Ed.), *Lenguajes naturales y lenguajes formales VIII* (pp. 273-279). Barcelona: Universitat de Barcelona.

- Deuchar, M., & Clark, A. (1987). Infant bilingualism: are there two voicing systems? In *Proceedings of the 1987 Child Language Seminar* (pp. 1-12). York: University of York.
- Deuchar, M., & Clark, A. (1992). *Bilingual acquisition of the voicing contrast in word-initial stop consonants in English and Spanish*. Cognitive science research paper 213. Brighton: University of Sussex.
- Ezeizabarrena, M., & Larrañaga, M. (1996). Ergativity in Basque: A problem for language acquisition? *Linguistics*, 34, 955-991.
- Fenson, L., Dale, P., Reznick, J., Thal, D., Bates, E., Hartung, J., Pethick, S., & Reilly, J. (1991). *Technical manual for the MacArthur Communicative Development Inventories*. San Diego, CA: San Diego State University.
- García, E. (1983). *Early childhood bilingualism*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- García, E., & Carrasco, R. (1981). An analysis of bilingual mother-child discourse. In R. Durán (Ed.), *Latino language and communicative behavior* (pp. 251-269). Norwood: Ablex.
- Genesee, F., Boivin, I., & Nicoladis, E. (1996). Talking with strangers: A study of bilingual children's communicative competence. *Applied Psycholinguistics*, 17, 427-442.
- Genesee, F., Nicoladis, E., & Paradis, J. (1995). Language differentiation in early bilingual development. *Journal of Child Language*, 22, 611-631.
- Gillis, S., & De Schutter, G. (1996). Intuitive syllabification: Universals and language specific constraints. *Journal of Child Language*, 23, 487-514.
- Goodz, N. (1989). Parental language mixing in bilingual families. *Infant Mental Health Journal*, 10, 25-44.
- Goodz, N. (1994). Interactions between parents and children in bilingual families. In F. Genesee (Ed.), *Educating second language children* (pp. 61-81). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hulk, A., & van der Linden, E. (1996). Language mixing in a French-Dutch bilingual child. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, 2, 89-101.
- Ingram, D. (1981). The emerging phonological system of an Italian-English bilingual child. *Journal of Italian Linguistics*, 2, 95-113.
- Jisa, H. (1995). L'utilisation du morphème *be en anglais* langue faible. *AILE (Acquisition et Interaction en Langue Etrangère)*, 6, 101-127.
- Kaiser, G. (1994). More about INFL-lection and agreement: the acquisition of clitic pronouns in French. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 131-160). Amsterdam: John Benjamins.
- Klinge, S. (1990). Prepositions in bilingual language acquisition. In J. Meisel (Ed.), *Two first languages - Early grammatical development in bilingual children* (pp. 123-56). Dordrecht: Foris.
- Koehn, C. (1994). The acquisition of gender and number morphology within NP. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 29-51). Amsterdam: John Benjamins.
- Köppe, R. (1994a). NP-movement and subject raising. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 209-234). Amsterdam: John Benjamins.
- Köppe, R. (1994b). The DUFDE project. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 15-27). Amsterdam: John Benjamins.
- Krasinski, E. (1995). The development of past marking in a bilingual child and the punctual-nonpunctual distinction. *First Language*, 15, 277-300.

- Lanza, E. (1992). Can bilingual two-year-olds code-switch? *Journal of Child Language*, 19, 633-658.
- Lanza, E. (1995). Input parental et différenciation linguistique chez une bilingue de deux ans: interactions dyadiques et triadiques. *AILE (Acquisition et Interaction en Langue Etrangère)*, 6, 11-38.
- Li Wei, Miller N., & Dodd, B. (1997). Distinguishing communicative difference from language disorder in bilingual children. *Bilingual Family Newsletter*, 14, 3-4.
- MacWhinney, B. (1991). *The CHILDES project. Tools for Analyzing Talk*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- MacWhinney, B., & Snow, C. (1990). The child language data exchange system: An update. *Journal of Child Language*, 17, 457-472.
- Madhani, N. (1995). *The role of bilingual co-workers in speech and language therapy*. International Symposium on Communication Disorders in Bilingual Populations, Haifa, Israel 4-8 august.
- Mattes, L., & Omark, D. (1984). *Speech and language assessment for the bilingual handicapped*. Boston: College-Hill Press.
- Meisel, J. (1985). Les phases initiales du développement de notions temporelles, aspectuelles et de modes d'action. Étude basée sur le langage d'enfants bilingues français-allemand. *Lingua*, 66, 321-374.
- Meisel, J. (1986). Word order and case marking in early child language. Evidence from simultaneous acquisition of two first languages: French and German. *Linguistics*, 24, 123-183.
- Meisel, J. (1989). Early differentiation of languages in bilingual children. In K. Hyltenstam & L. Obler (Eds.), *Bilingualism across the lifespan, aspects of acquisition, maturity and loss* (pp. 13-40). Cambridge: Cambridge University Press.
- Meisel, J. (1990). INFL-lection: Subjects and subject-verb agreement. In J. Meisel (Ed.), *Two first languages – early grammatical development in bilingual children* (pp. 237-98). Dordrecht: Foris.
- Meisel, J. (1994). Getting FAT: Finiteness, agreement and tense in early grammars. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 89-130). Amsterdam: John Benjamins.
- Meisel, J., & Müller, N. (1992). Finiteness and verb placement in early child grammars. Evidence from simultaneous acquisition of two first languages: French and German. In J. Meisel (Ed.), *The acquisition of verb placement. Functional categories and V2 phenomena in language acquisition* (pp. 109-38). Dordrecht: Kluwer.
- Müller, N. (1990a). Developing two gender assignment systems simultaneously. In J. Meisel (Ed.), *Two first languages – early grammatical development in bilingual children* (pp. 193-236). Dordrecht: Foris.
- Müller, N. (1990b). Erwerb der Wortstellung im Französischen und Deutschen. Zur Distribution von Finitheitsmerkmalen in der Grammatik bilingualer Kinder. In M. Rothweiler (Ed.), *Spracherwerb und Grammatik. Linguistische Untersuchungen zum Erwerb von Syntax und Morphologie* (pp. 127-51). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Müller, N. (1994a). Gender and number agreement within DP. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 53-88). Amsterdam: John Benjamins.
- Müller, N. (1994b). Parameters cannot be reset: Evidence from the development of COMP. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 235-270). Amsterdam: John Benjamins.
- Müller, N. (1995). L'acquisition du genre et du nombre chez des enfants bilingues (français-allemand). *AILE (Acquisition et Interaction en Langue Etrangère)*, 6, 65-99.
- Paradis, J., & Genesee, F. (1996). Syntactic acquisition in bilingual children: Autonomous or interdependent? *Studies in Second Language Acquisition*, 18, 1-25.

- Parodi, T. (1990). The acquisition of word order regularities and case morphology. In J. Meisel (Ed.), *Two first languages – early grammatical development in bilingual children* (pp. 157-92). Dordrecht: Foris.
- Pearson, B., Fernández, S., Lewedag, V., & Oller, D.K. (1997). The relation of input factors to lexical learning by bilingual infants. *Applied Psycholinguistics*, 18, 41-58.
- Pearson, B., Fernández, S., & Oller, D.K. (1993). Lexical development in bilingual infants and toddlers: comparison to monolingual norms. *Language Learning*, 43, 93-120.
- Pearson, B., Fernández, S., & Oller, D.K. (1995). Cross-language synonyms in the lexicons of bilingual infants: one language or two? *Journal of Child Language*, 22, 345-368.
- Pujol Berché, M. (1993). Interaction bilingüe et acquisition simultanée de deux langues. *AILE (Acquisition et Interaction en Langue Etrangère)*, 2, 109-142.
- Quay, S. (1995). The bilingual lexicon: implications for studies of language choice. *Journal of Child Language*, 22, 369-387.
- Romaine, S. (1995). *Bilingualism*. Oxford: Blackwell.
- Saunders, G. (1988). *Bilingual children: From birth to teens*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Schlyter, S. (1990a). Introducing the DUFDE project. In J. Meisel (Ed.), *Two first languages – early grammatical development in bilingual children* (pp. 73-86). Dordrecht: Foris.
- Schlyter, S. (1990b). The acquisition of tense and aspect. In J. Meisel (Ed.), *Two first languages – early grammatical development in bilingual children* (pp. 87-122). Dordrecht: Foris.
- Schlyter, S. (1995). Formes verbales du passé dans des interactions en langue forte et en langue faible. *AILE (Acquisition et Interaction en Langue Etrangère)*, 6, 129-152.
- Schnitzer, M., & Krasinski, E. (1994). The development of segmental phonological production in a bilingual child. *Journal of Child Language*, 21, 585-622.
- Schnitzer, M., & Krasinski, E. (1996). The development of segmental phonological production in a bilingual child: a contrasting second case. *Journal of Child Language*, 23, 547-571.
- Slobin, D. (1973). Cognitive prerequisites for the development of grammar. In C. Ferguson & D. Slobin (Eds.), *Studies of child language development* (pp. 175-208). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Stenzel, A. (1994). Case assignment and functional categories in bilingual children. In J. Meisel (Ed.), *Bilingual first language acquisition. French and German grammatical development* (pp. 161-208). Amsterdam: John Benjamins.
- Stenzel, A. (1996). Development of prepositional case in a bilingual child. *Linguistics*, 34, 1029-1058.
- Wells, G. (1985). *Language development in the pre-school years*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wölck, W. (1984). Komplementierung und Fusion: Prozesse natürlicher Zweisprachigkeit. In E. Oksaar (Ed.), *Spracherwerb – Sprachkontakt – Sprachkonflikt*. Berlin: de Gruyter.